

ЧОЛОВІЧИЙ ХОР «СУРМА» ЯК ПРИКЛАД ІСТОРИКО-РЕГІОНАЛЬНОГО ЯВИЩА ХОРОВОГО ВИКОНАВСТВА

Карась Г. В.

ВСТУП

Вивчення історії українського хорового виконавства у закладах вищої освіти зумовлює досягнення його у двох площинах – в Україні і діаспорі. Тільки така позиція може забезпечити розуміння хорового процесу як єдиного і самобутнього явища української культури. Хорова практика в діаспорі жилася материковими традиціями колективного співу, примножувала хорова література композиторів за межами України, творила і зберігала церковну хорова музику, яка в Україні впродовж 70-ти років була під забороною комуністичного атеїстичного режиму. Хорове виконавство в Україні сьогодні збагачується малознаними опусами композиторів діаспори. Впродовж півтори століття за межами України працювали сотні хорових колективів, зберігаючи українську пісню, формуючи національну і культурну ідентичність українців. Одним із них є чоловічий хор «Сурма» з Чикаго (США).

Мета нашої розвідки – ретроспектива творчої діяльності чоловічого хору «Сурма», який розпочав свою діяльність у Львові, а продовжував в еміграції впродовж ХХ століття.

Джерельним матеріалом для дослідження слугували документи, звукозаписи, нотні збірки і публікації, які зберігаються в архіві Українського національного музею в Чикаго (США), опрацьовані нами *de visu* під час наукового дослідження в рамках академічної мобільності в листопаді–грудні 2023 року, довідкова література, Інтернет-ресурси.

Методологічну основу дослідження становить міждисциплінарний підхід до виявлення значення чоловічого хору «Сурма» для музичного мистецтва й культури галицького регіону, діаспори та української культури загалом. Цей підхід передбачає такі методи, як *джерелознавчий* – для формулювання теоретичних положень за допомогою архівно-документальних матеріалів; *історико-ретроспективний* – для хронологічної характеристики особливостей

розвитку хорового колективу впродовж ХХ століття; *системного аналізу* – для розкриття проблематики формування репертуару хору; *компаративний* – для порівняльної характеристики діяльності хору в різні періоди свого існування; *персоналогії* – для з'ясування впливу особистості диригентів, їхньої діяльності і підходів на розвиток хору.

1. Концертно-творча діяльність чоловічого хору «Сурма»

Хорове виконавство чоловічих хорів в Галичині у ХІХ–ХХ століттях користувалося великою популярністю. Саме для такого складу, насамперед, писали свої твори композитори того часу. У міжвоєнний період, коли край ввійшов до складу Польщі, питання збереження національної та культурної ідентичності особливо загострилося. Це добре усвідомлювала українська інтелігенція.

Заснування чоловічого хору «Сурма» відбулося у 1927 році у Львові. Адвокат, співак і диригент д-р Володимир Неділка, переконаний, що «...ніщо так не зрушить і не зцементує українську молодь у Львові, як українська пісня і українська колядка»¹, зібрав у будинку «Просвіти» у Львові любителів хорового співу із пропозицією створити чоловічий хор. Його обрали диригентом, а хор назвали «Сурмою». Незабаром В. Неділка виїжджає зі Львова і керівництво хором перебирає на себе Іван Охримович. Колектив бере участь у загально-громадських святкуваннях з різних нагод, у походах містом на Зелені свята на Личаківський цвинтар у неділю, на Янівський – в понеділок. «Весь український Львів ішов за хором на цвинтарі, щоб там помолитись на гробах і вшанувати пам'ять українських героїв: Українських Січових Стрільців, Вояків УГА і учасників наших Визвольних Змагань»².

¹ Утриско О. Чоловічий хор «Сурма» у Львові в 1930/31 і наступні роки. *Екран: український журнал для молоді і старших*. Чикаго (США), 1973. Ч. 67–68. С. 13. *Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний.*

² Утриско О. Чоловічий хор «Сурма» у Львові в 1930/31 і наступні роки. *Екран: український журнал для молоді і старших*. Чикаго (США), 1973. Ч. 67–68. С. 13. *Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний.*

Чоловічий хор «Сурма» у Львові.

Сидять зліва: З. Попель, Я. Гуцко, Е. Куцман, І. Сторожинський, виступає хор; А. Ковач, голова хору; Н. Сивач, Н. Гринь, Я. Шинкаренко з доручкою. Стоять зліва: Іванченко, Ю. Пашинський, Д. Пашинський, О. Курченко, О. Устименко, С. Куцман, Д. Прохорський, С. Стеценко, Н. П. Чоловий, О. Каленко. Горішній ряд зліва: Хор О. Сивача, Кошарський, Я. Шинкаренко, І. Хоменко, М. Хоменко, Н. Н. О. Гайко, М. Дьобко, В. Стеценко. Стоять у центрі: Дир. Сивач, вліво: виступає хор; вправо: співак Дмитро Кочубай, Стеценко; вправо: виступає хор (лінійний ансамбль).

Чоловічий хор «Сурма» у Львові. Диригент І. Охримович.

Джерело: Утриско О. Чоловічий хор «Сурма» у Львові в 1930/31 і наступні роки. Екран: український журнал для молоді і старших. Чикаго (США), 1973. Ч. 67–68. С. 13. Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний.

Мар'яна Ферендович наголошує, що поряд із загальноприйнятими виступами, хор «Сурма» мав низку концертів (монографічних, тематичних, присвячених вшануванню видатних особистостей, визначних подій тощо), котрі з огляду на тісну співпрацю між українськими товариствами, в тому числі на рівні хормейстерів, часто проводили спільними зусиллями. Це такі імпрези, де в якості диригента, а подекуди й ініціатора був задіяний І. Охримович. Серед них: концерти в пам'ять А. Вахнянину (1928), столітнього ювілею заснування першого хору на Галицькій землі в Перемишлі (1929), з творів німецьких композиторів-романтиків (1930), К. Стеценка (1931), на честь тридцятилітнього перебування на владичому престолі митрополита Андрея Шептицького (1931), вечори чеської народної пісні (1931), жартівливих пісень (1932), на честь Юрія Федьковича (1934), слов'янських народних пісень (1937), «Весняний концерт» (1935), «Свято стрілецької пісні» (1935), до двадцятиліття смерті М. Лисенка (1937)³.

У 1937 році до керівництва хором приступає Омелян Плешкевич (1897–1960) – добре знаний на той час диригент, який готує концерти старогалицьких і французьких пісень. 3 жовтня 1937 року хор бере

³ Ферендович М. Невідомий мистець – диригент Іван Охримович. *Rzeszowskie zeszyty naukowe* = Львівсько-Ряшівські наукові зошити. Rzeszow: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2016. Вип. 3. С. 76–77.

участь у відкритті і посвяченні пам'ятника відомому композитору о. Вікторові Матюкові в с. Карів на Львівщині з нагоди 25-ліття його смерті. Вступне слово на концерті з цієї нагоди виголосив композитор С. Людкевич, а реферат – музикознавець Б. Кудрик. 24 жовтня цей концерт було повторений у Львові⁴. Участь хору у такій знаковій події засвідчує його високий виконавський рівень і авторитет в музичних колах Галичини.

Під час німецької окупації у 1942 році в краєвому конкурсі хорів, який було присвячено 100-річчю з дня народження М. Лисенка, «Сурма» здобула срібну чашу.

У вирі Другої світової війни частина хористів та їх диригент емігрують за кордон і в 1945 році хор відроджується в Ноймаркті (Німеччина). Поповнившись новими співаками «Сурма» впродовж двох років дала понад 50 концертів для американських військових частин в Німеччині.

Хор "Сурма" під мист. кер. проф. Омеляна Плешкевича, 1946 р.

Хор "Сурма" під мист. кер. проф. Омеляна Плешкевича, 1948 р.

⁴ Барвінський В. Посвячення пам'ятника о. Вікторові Матюкові. *Українська музика*. Львів, 1938. Ч. 1. С. 13.

Хор "Сурма" під мист. кер. проф. Омеляна Плешкевича, 1948 р.

Джерело: Регенсбург: статті – спогади – документи: до історії української еміграції в Німеччині після Другої світової війни. Нью-Йорк; Пари; Сідней; Торонто, 1985. С. 467.

В 1947 році новим осідком для сорокачленного хору стало місто Регенсбург⁵. Тут, в таборах ДіПі було сконцентровано до 15 тисяч українців, діяли церкви, театри, церковні та світські хори. У 1948 році в Регенсбурзі було ініційовано проведення «Тижня української культури», складовою програми якого були виступи хору «Сурма» на відкритті святкування та з окремими концертами.

Подальша історія колективу пов'язана із США, куди була відкрита дорога багатьом тисячам українських емігрантів. Одним із потужних культурних центрів нашої діаспори є Чикаго. З кінця XIX століття і протягом першої половини XX століття тут сформувалася інфраструктура духовного життя українців: церкви, школи, видавництва, творчі колективи у т. ч. хорові. Третя повоєнна хвиля еміграції привнесла у життя української громади нові творчі сили. До них належали любителі хорового співу, які приїхали з таборів ДіПі в Німеччині в 1946 році. Влітку 1948 року визріло рішення створити чоловічий хор, а диригентом було обрано В. Войтиховського. У 1949 році керівником хору стає Ігор Гуменюк. Оскільки серед хористів були члени матірньої «Сурми» у Львові, то прийняли рішення «...продовжувати славну традицію львівського хору на чужині»⁶. Склад хору поповнився співаками з колишніх хорів

⁵ Литвинишин О. Хор «Сурма» – колись і сьогодні 1927–2000. Ювілейні святкування з нагоди 50-ліття Хору «Сурма» в Чикаго 1949–1999. Пропама'ятна книжка. 13 травня 2000. Концерт-банкет. Chicago, Український Культурний Осередок 1991. С. 3. Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний.

⁶ Там само.

Дмитра Котка, Нестора Городовенка, Володимира Божика, Української капели бандуристів ім. Т. Шевченка, львівського «Бояна» та випускниками музичних шкіл Чикаго. Тобто, це були досвідчені хористи, які не тільки володіли вокально-хоровими навичками, а й знали репертуар чоловічого хору.

Перший концерт хору у 1949 році був тепло сприйнятий громадою і стимулював учасників колективу до подальшої праці.

**Перший виступ хору «Сурма» на «Rail Road Fair» в Чикаго, 1949 р.
Диригент –Ігор Гуменюк.**

Джерело: Ювілейні святкування з нагоди 50-ліття Хору «Сурма» в Чикаго 1949–1999. Пропам'ятна книжка. 13 травня 2000. Концерт-банкет. Chicago, Український Культурний Осередок 1991. С. 2. Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний.

Короткочасно хор очолювали Іван Задорожний і Мирон Федорів.

1949/1950
Концерт – Дітроїт, Міш.
„Ліга Української Американської Молоді”
Диригент – проф. Мирон Федорів

Джерело: Ювілейні святкування з нагоди 50-ліття Хору «Сурма» в Чикаго 1949–1999. Пропам'ятна книжка. 13 травня 2000. Концерт-банкет. Chicago, Український Культурний Осередок 1991. С. 4. Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний.

У 1951 році до Чикаго приїжджає Омелян Плешкевич, з радістю бере на себе обов'язки керівника «Сурми» і працює над оновленням репертуару. З того часу жодне громадське святкування не відбувалося без участі цього колективу. З нагоди 5-річчя існування хору (1954 р.) відбувся урочистий самостійний концерт. Стимулом до вдосконалення була участь у постановці опери «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського.

П'ята річниця «Сурми» (1954). Диригент – Омелян Плешкевич

Джерело: Ювілейні святкування з нагоди 50-ліття Хору «Сурма» в Чикаго 1949–1999. Пропаг'ятна книжка. 13 травня 2000. Концерт-банкет. Chicago, Український Культурний Осередок 1991. С. 4. Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний.

Напередодні відзначення 10-річчя хору О. Плешкевич несподівано помер і хор очолив Юрій Яримович. Під його диригентурою відбулося ювілейне святкування.

10-рччя «Сурми». 1 жовтня 1960 р. Диригент – Юрій Яримович

Джерело: Ювілейні святкування з нагоди 50-ліття Хору «Сурма» в Чикаго 1949–1999. Пропам'ятна книжка. 13 травня 2000. Концерт-банкєт. Chicago, Український Культурний Осередок 1991. С. 5. Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний.

Після кількох вдалих виступів, в 1962 році він передав керівництво колективом Іванові Трухлому. До чоловічого складу була додана жіноча група і хор впродовж кількох років вів активну творчу діяльність.

Джерело: Ювілейні святкування з нагоди 50-ліття Хору «Сурма» в Чикаго 1949–1999. Пропам'ятна книжка. 13 травня 2000. Концерт-банкєт. Chicago, Український Культурний Осередок 1991. С. 7. Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний.

Коли за станом здоров'я І. Трухлий залишив хор (1968 р.), той переживав творчу кризу. Нові диригенти Юрій Яримович, згодом Любо Мацюк втримали колектив до 1972 року і знову настала

стагнація. Тільки в 1978 році вдалося відновити діяльність хору під проводом Василя Трухлого – сина Івана Трухлого. Чоловічий склад не тільки поповнився новими учасниками (76 осіб), а й повернувся до попередніх традицій виконання. Хор виступає на громадських святкуваннях, дає ряд успішних концертів, гастролює в Детройті, Клівленді, Мілвокі, Міннеаполісі, бере участь в Українському Фестивалі в штаті Нью Джерзі та в Торонто (Канада). 10 жовтня 1981 року хор відзначив своє 30-річчя самостійним концертом-бенкетом, який було записано на магнітофонну стрічку.

30-річчя хору. Диригент – Василь Трухлий

Джерело: Ювілейні святкування з нагоди 50-ліття Хору «Сурма» в Чикаго 1949–1999. Пропам'ятна книжка. 13 травня 2000. Концерт-бенкет. Чикаго, Український Культурний Осередок 1991. С. 8. Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний.

У 1985 році диригентом хору став Роман Андрушко, який не лише продовжував традиції своїх попередників, а й оновлював репертуарну політику. У 1987 році ним було здійснено запис концерту хору на відео та аудіокасетах, а прибуток від їх реалізації переданий Громадському комітетові у фонд святкування 1000-ліття хрещення Руси-України⁷. Це величаве святкування, ініційоване главою Української Греко-Католицької Церкви архієпископом Йосипом Сліпим, у всіх країнах, де тільки були українські громади, наповнювалося глибоким змістом різноманітних форм. Ставлячи перед собою і хором амбітні цілі, Р. Андрушко реорганізовує хор на

⁷ Литвинишин О. Хор «Сурма» – колись і сьогодні 1927–2000. Ювілейні святкування з нагоди 50-ліття Хору «Сурма» в Чикаго 1949–1999. Пропам'ятна книжка. 13 травня 2000. Концерт-бенкет. Чикаго, Український Культурний Осередок 1991. С. 6. Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний.

мішаний⁸. «Його виступ на святкуваннях в новому складі 6-го листопада 1988 р. в “Orchestra Hall”, з участю чиказької симфонічної оркестри, був дійсно величавий і пам’ятний»⁹.

*Мішаний хор на святкуваннях 1000-ліття Хрещення України 1988 р.
Диригент Роман Андрушко*

Джерело: Ювілейні святкування з нагоди 50-ліття Хору «Сурма» в Чикаго 1949–1999. Пропам’ятна книжка. 13 травня 2000. Концерт-банкет. Chicago, Український Культурний Осередок 1991. С. 9. Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний.

Керівник вирішив зберегти мішаний склад і надалі хор виступав у трьох складах: чоловічому, жіночому і мішаному. Це забезпечувало участь у багатьох концертах та імпрезах. Найуспішнішими були: Різдвяна програма на радіо PBS, яка транслювалася на всю Америку, участь в Illinois State Fair в Спрінгфілді, у святкуваннях з нагоди Незалежності України, річних концертах чиказького відділу РУХ-у «Колядуємо Україні» та інших святах. Хор гастролював містами США, Канади, Європи.

Від 2003 року хором керував Зеонід Олександрович Модрицький (1950–2020).

⁸ Українці в Чикаго й Ілліной. В тисячоліття Хрещення України: зб.-довідник / ред. і упоряд. Дарія Маркусь. Чикаго, 1989. С. 229. Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний.

⁹ Литвинишин О. Хор «Сурма» – колись і сьогодні 1927–2000. Ювілейні святкування з нагоди 50-ліття Хору «Сурма» в Чикаго 1949–1999. Пропам’ятна книжка. 13 травня 2000. Концерт-банкет. Chicago, Український Культурний Осередок 1991. С. 6. Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний.

Диригент Зеонід Олександрович Модрицький

Джерело: Особистий архів Марії Климчак (Чикаго, США).

Під його управою колектив виступив 8 жовтня 2006 року в Чиказькій Українській Католицькій кафедрі святого отця Миколая в концерті літургійної музики. Це була одна з багатьох подій в рамках відзначення столітнього ювілею першої парафії, яка була зорганізована в Чикаго на початку минулого століття у 1906 році¹⁰. На жаль, діяльність хору «Сурма» припинилася десь в 2016–2017 рр. у зв'язку з хворобою диригента.

2. Репертуарна політика хору

Репертуар колективу постійно змінювався і вдосконалювався, хоч багато творів виконувалися різними складами.

Спираючись на матеріали періодичних видань, М. Ферендович встановила, що в репертуарі хору «Сурма» за І. Охримовича були композиції, «...переважно вперше виконані у Львові, представників різних композиторських шкіл кінця XIX – першої половини XX ст. Серед них домінувала німецька (Роберт Шуман, Альфред Дрегерт, Едуард Німаєр, Віктор Кельдорфер, Генріх Маршнер, Август фон Отегравен, Петер Ервін Лендвай, Ернст Шігельський), австрійська (Франц Шуберт, Йоган Штраус, Вільгельм Кінцль), французька

¹⁰ Кульчицька М. Концерт літургійної музики з виступом відомого співака. URL: <https://www.chasipodii.net/article/46/>

(Теодор Дюбуа), чеська (Бедржих Сметана, Антонін Дворжак, Ян Малаят, Бендель Вацлав Ченек, Віктор Коляр), швейцарська (Генріх Песталоцці), шведська (Андреас Галлен), а також польська (Станіслав Невядомський) школи»¹¹. Також звучала низка слов'янських народних пісень (українських, болгарських, сербських, хорватських, чеських, польських, білоруських) в опрацюванні львівських авторів Нестора Нижанківського та Бориса Кудрика.

Основою розвитку національного музичного мистецтва слугували твори М. Лисенка, М. Леонтовича, К. Стеценка, А. Вахнянина, І. Лаврівського, Ф. Колесси, О. Нижанківського, Й. Кишакевича, С. Людкевича, В. Барвінського, Б. Кудрика, М. Гайворонського, Н. Нижанківського, П. Козицького, Л. Ревуцького, які були постійно в репертуарі хору.

Осип Утриска підкреслює, що в репертуарі колективу була духовна музика. Кожного року у Великодню П'ятницю хор «Сурма» влаштовував величавий годинний концерт Псальмів на радіостанції з доповіддю про них¹². Звукозапис колядки «Бог ся рождає» в обробці О. Нижанківського передає особливості трактування хором цього твору під управою І. Охримовича¹³.

В Регенсбурзі хор під проводом О. Плешкевича співав «Засяло сонце золоте» І. Недільського, «Закувала та сива зозуля» П. Ніщинського, «Ставок заснув» Г. Пфейля¹⁴. Оскільки відомо, що О. Плешкевич уклав дві Служби Божі на мішаний хор і опублікував їх у так званій «таборний період», то можемо припустити, що їх виконувала «Сурма»¹⁵.

У програмі святочної академії, присвяченій творенню ЗУНР, яка відбулася 31 жовтня 1954 року в Чикаго, «Сурма» виконувала

¹¹ Ферендович М. Невідомий мистець – диригент Іван Охримович. *Rzeszowskie zeszyty naukowe=Львівсько-Ряшівські наукові зошити*. Rzeszow: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2016. Вип. 3. С. 75.

¹² Утриска О. Чоловічий хор «Сурма» у Львові в 1930/31 і наступні роки. *Екран: український журнал для молоді і старших*. Чикаго (США), 1973. Ч. 67–68. С. 13. *Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний*.

¹³ О. Нижанківський. Бог ся рождає. Хор «Сурма», Львів, 1930-ті, дир. – Іван Охримович. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Tub1fUy9zM>

¹⁴ Регенсбург: статті – спогади – документи: до історії української еміграції в Німеччині після Другої світової війни. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1985. С. 162.

¹⁵ Плешкевич О. (зібрав) Дві Служби Божі на міш. хор. Б. м.: Літогр. вид. 1947. 32 с. *Архів І. Соневицького. Інститут церковної музики Українського католицького університету. Львів*. URL: <https://icm.ucu.edu.ua/archiv/sonyvitskogo/>

стрілецькі пісні. Примітно, що за роялем був композитор І. Біло-груд¹⁶.

На святочній академії в 10-ті роковини смерті митрополита Андрея Шептицького 28 листопада того ж року хор «Сурма» під проводом О. Плешкевича виконував: «Через поле широкее» Д. Котка, «Прометей» К. Стеценка і «Засяло сонце золоте» І. Недільського¹⁷.

Святочний вечір-академія, присвячений 12-м роковинам УПА та 10-м роковинам УГВР, який відбувся 11 грудня 1954 року, теж не обійшовся без «Сурми», яка виконувала «Думу про Почаївську Божу Матір» М. Леонтовича, «Закувала та сива зозуля» П. Ніщинського, «Прометей» К. Стеценка, пісню УПА «Вперед»¹⁸.

На кооперативному святі Українсько-американського кооперативного товариства та Федеральної кредитової кооперативи «Самопоміч» 3 квітня 1955 року хор «Сурма» виконував «Кооперативний гімн» Б. Кудрика, хор жовнірів з опери «Фауст» Ш. Гуно¹⁹.

Програма святкувань закінчення Франківського ювілейного 1956 року засвідчує, що на Академії «Поклін Франкові» 29 грудня 1956 року хор «Сурма» під диригуванням О. Плешкевича виконував «Вічний революціонер» М. Лисенка на текст І. Франка, а на Товариській стрічі 30 грудня під управою М. Притоцького – «Гуляли, гуляли» О. Нижанківського та «Зашуміла ліщинонька» в обр. О. Кошиця²⁰.

Виконання хором під керуванням Юрія Яримовича твору «Ой зійшла зоря» М. Леонтовича в концерті на пошану Преосвященного кир Ярослава Габра 17 грудня 1961 року свідчить про збереження в репертуарі добре знаних і улюблених творів²¹.

¹⁶ Святочна академія 1 листопада. Програма. Чикаго. 31 жовтня 1954 р. 1 с. *Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний.*

¹⁷ Святочна академія в 10 роковини смерті великого митрополита Андрея Шептицького. 28 листопада 1954 р. Програма. Чикаго. С. 2. *Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний.*

¹⁸ Святочний вечір-академія присвячений 12-м роковинам УПА та 10-м роковинам УГВР. 11 грудня 1954 р. Чикаго. Програма. С. 4. *Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний.*

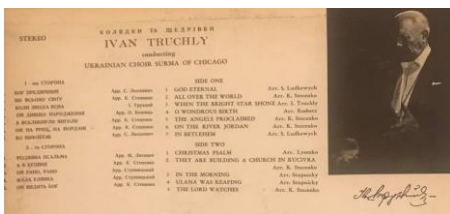
¹⁹ Кооперативне свято. Програма. 3 квітня 1955 р. Чикаго. *Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний.*

²⁰ Програма святкувань закінчення Франківського ювілейного 1956 року. Академія «Поклін Франкові». 29 грудня 1956 р. Товариська стріча. 30 грудня 1956 р. Чикаго. 2 с. *Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний.*

²¹ Концерт та прийняття на пошану Преосвященного КИР Ярослава Габра. 17 грудня 1961 р. Програма. 2 с. *Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний.*

Встановлено, що під час керування хором Іваном Трухлим було записано дві платівки – концерт колядок та Шевченківський концерт з нагоди 150-річчя від дня народження поета, що відбувся у Вашингтоні в час посвячення пам'ятника на його честь. «Успіх хору на тому концерті, де брали участь найкращі хори Америки, мав позитивний вплив на “Сурму”, бо до хору зголосилося багато молодих студентів, що давало надію на ріст і майбутнє»²².

На платівці «Колядки і щедрівки» хором «Сурма» під керівництвом І. Трухлого було записано 12 творів в опрацюванні М. Лисенка («Різдвяна псальма»), С. Людкевича («Бог предвічний», «Во Вифлеємі»), К. Стеценка («По всьому світу», «А вскрикнули янголи», «Ой на річці, на Йордані», «А в Куцівці», «Ой видить бог»), О. Кошиця («Ой дивнеє народження»), І. Трухлого («Коли звізда ясна»), В. Ступницького («Ой рано, рано», «Жала Улянка»)»²³.

Конверт платівки «Ukrainian Christmas Songs. Ivan Truchly. Ukrainian Choir Surma of Chicago. Vinyl, LP, Stereo. Chicago: «KYSS Recording». Архів Українського національного музею в Чикаго. № 379. Album ID Number R09 – 1377

У рецензії на грамплатівки під назвою «Цінне культурне надбання» А. Лобачевський наголошував, що вони «...будуть в українській родині тим сьогочасним євшан-зіллям, що збереже її дітей від забуття, хто вони, “чиї сини, яких батьків”»²⁴. Тобто, автор

²² Литвинишин О. Хор «Сурма» – колись і сьогодні 1927–2000. Ювілейні святкування з нагоди 50-ліття Хору «Сурма» в Чикаго 1949–1999. Пропам'ятна книжка. 13 травня 2000. Концерт-банкет. Chicago, Український Культурний Осередок 1991. С. 6. Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний.

²³ Ukrainian Christmas Songs. Ivan Truchly. Ukrainian Choir Surma of Chicago. Vinyl, LP, Stereo. Chicago: «KYSS Recording». Архів Українського національного музею в Чикаго. № 379. Album ID Number R09 – 1377.

²⁴ Лобачевский А. Цінне культурне надбання. Овид. Чикаго, 1958. Ч. 5 (94). С. 27.

наголошує на ролі української пісні і її виконанні для збереження національно-культурної ідентичності емігрантів.

Частина цих творів ввійшла до збірника «Колядки та щедрівки України зі збірки професора Івана Трухлого» (2009), які впорядкував його син, диригент Василь Трухлий²⁵.

В архіві української церковної музики знаходиться рукопис «Вінчання» І. Трухлого, на якому збережена печатка хору «Сурма»²⁶, яка засвідчує участь колективу у виконанні церковної музики і, можливо, в обряді вінчання.

Збірка творів «Літургія» з репертуару І. Трухлого, теж упорядкована В. Трухлим, містить кращі зразки частин Служби Божої українських композиторів²⁷.

Під керівництвом Романа Андрушко 13 травня 2000 року відбулося урочисте святкування 50-літнього ювілею хору «Сурма». Концертну програму виконували три склади – мішаний, чоловічий і жіночий. Мішаний виконав: «Ой зійшла зоря» та «Пряля» М. Леонтовича, «Вечір» А. Гнатишина на слова Т. Шевченка, «Сонце ся сховало» С. Людкевича, «Вівчарик» Є. Козака, «Чотири воли пасу я» А. Кос-Анатольського, «В'язанка народних пісень» в обр. М. Федоріва; жіночий – «Червоні маки» Р. Савицького, «Ой не моргайте дівчата» Є. Козака, «Згадай рідний край» П. Майбороди; чоловічий – «Над Прутом у лузі» І. Воробкевича, «Ясени» С. Кривенького, «Карпати» І. Шамо, «Бандуристе, орле сизий» Я. Орлова на слова Т. Шевченка²⁸.

Добірка партитур для хору та симфонічного оркестру, які зберігаються у фонді Р. Андрушка в Українському національному музеї в Чикаго, засвідчують не тільки широке коло мистецьких зацікавлень диригента, а й високий виконавський рівень хору під його керівництвом.

Так, в репертуарі хору були: опера «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського; фрагменти з опери «Купало» А. Вах-

²⁵ Колядки та щедрівки України зі збірки професора Івана Трухлого / редактор і видавець Василь Трухлий. Chicago: Belfry Publication, 2009. 112 с. *Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний.*

²⁶ Ivan Truchly. Вінчання. 14 с. *The Ukrainian Church Music Archive*. URL: <https://ukrainianchurchmusicarchive.com/choir-directors/t/truchly-ivan/>

²⁷ Літургія : збірка професора Івана Трухлого / ред. і видавець д-р Василь Трухлий = Liturgical hymns : from the collection of professor Ivan Truchly / Dr. Vasil Truchly, editor. Чикаго, 2004. 572 с. (спільно з Фондацією Катерина Трухла-Здорик). *Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний.*

²⁸ Ювілейні святкування з нагоди 50-ліття Хору «Сурма» в Чикаго 1949–1999. Пропам'ятна книжка. 13 травня 2000. Концерт-банкет. Chicago, Український Культурний Осередок 1991. С. 17. *Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний.*

нянина; хорові фрагменти з опери «Роксоляна» Д. Січинського; «Херувимська» Д. Бортнянського; «Покаяніє» А. Веделя; «Поема про Україну» Г. Давидовського; «Садок вишневий коло хати» А. Вахнянина; «Ой чого ж ти почорніло» Л. Ревуцького; «Думи мої» Є. Козака; «Сонце заходить» Д. Роздольського; «Учітеся, брати мої» та «Земле моя» А. Кос-Анатольського; «Заповіт» К. Стеценка; «Воскресла» Є. Савчука; в'язанка українських народних пісень; повстанські та козацькі пісні.

Підсумовуючи питання репертуарної політики хору «Сурма» пересвідчуємося, що основою її було виконання і збереження творів українських композиторів ХІХ–ХХ століття, обробок українських народних пісень.

3. Диригенти чоловічого хору «Сурма» – від аматорів – до професіоналів

Джерело: Ювілейні святкування з нагоди 50-ліття Хору «Сурма» в Чикаго 1949–1999. Пропам'ятна книжка. 13 травня 2000. Концерт-банкет. Chicago, Український Культурний Осередок 1991. С. 11. Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний

Творчий портрет першого багаторічного диригенту хору **Івана Охримовича** (1894–1943) дослідниця Мар'яна Ферендович вибудовує на основі періодики 1930-х років, праць Петра Медведика та Леона Тадеуша Блащика і залічує його «...до плеяди мистців, чия творчість ґрунтувалася на взаємопроникненні профанного та

сакрального»²⁹. Митець не мав спеціальної музичної підготовки, в тому числі диригентської, а знання з музики обмежились співом в учнівському хорі Української академічної гімназії у Львові. Тож, диригентський вишкіл І. Охримовича, що, «... як і у більшості тодішніх хормейстерів, був тісно пов'язаний з діяльністю співочих колективів» є типовим прикладом профанного³⁰. Через відсутність в Галичині до 30-х років ХХ ст. професійного студювання науки диригентури прихильники хорової справи здобували свій перший диригентський досвід, засвоювали потрібні диригентські навички, кристалізували професійні вміння саме в таких колективах. Для І. Охримовича це були провідні українські співочі осередки міста: «Львівський Боян», в якому він упродовж 1927–1929 років заступав головного, на той час, диригента Станіслава Людкевича, а в 1934–1939 роках і сам очолив колектив, одночасно керував чоловічими хорами «Бандурист» (1924–1930 рр.) і «Сурма» (1929–1936 рр.), а в 1938–1941 роках диригував архікатедральним хором у храмі Св. Юра³¹. Його професійне зростання було відзначене провідними музикантами С. Людкевичем, В. Барвінським та іншими, які писала про «...добру звукову пропорцію, налагоджений ансамбль, гарний, вирівняний звук, чистоту інтонації, точність ритміки, виразність дикції та ін.»³².

Так, С. Людкевич у 1932 році, перелічивши значні вокально-технічні досягнення хору, зазначив: «Головною силою “Сурми” треба вважати, перш за все, видиму високу музикальність та свідому інтелігенцію переважної частини хору, яка виявляється у *свідомім* [підкреслено. – С. Л.] змаганні всіх членів до виразистої дикції, динамічного фразування, закруглення темпу й динаміки, особливо ж до вирівнювання частини інтонації навіть при найбільше важких гармонічних позиціях і ходах. Під цим оглядом “Сурма” робить на мене враження якогось свідомо й інтелігентно працюючого мистецького колективу, в якому диригент має вдячне завдання регулятора спільного змагання та спільної праці всіх одиниць»³³.

²⁹ Ферендович М. Невідомий мистець – диригент Іван Охримович. *Rzeszowskie zeszyty naukowe=Львівсько-Ряшівські наукові зошити*. Rzeszow: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2016. Вип. 3. С. 73.

³⁰ Там само. С. 73–74.

³¹ Там само. С. 74.

³² Там само. С. 77.

³³ Людкевич С. Концерт співацького товариства «Сурма». *Людкевич С. Дослідження. Статті. Рецензії. Виступи* / упор., ред., перекл. і прим. З. Штундер. Львів, Т. II, 2000. С. 528–529.

М. Ферендович на цій основі висновок: «Зважаючи на те, що “Сурма”, як і більшість співочих товариств Львова, до 1939 року складалася з шанувальників хорového співу – аматорів, наголосимо значущість створеної автором характеристики. Вона промовисто вказує на виконавчі прикмети, властиві якраз для професійного ансамблевого музикування. <...> Постать І. Охримовича є неабияк показовою з огляду на фахове становлення когорти молодих хормейстерів-аматорів в українському музичному середовищі Львова. Його шлях професійного вивершення в тісному зв’язку з виконавськими традиціями співочих колективів і, навпаки, вплив творчої індивідуальності диригента на розвиток хорів становлять рельєфну картину поєднання профанного і сакрального в питаннях поступу тогочасної музичної культури міста»³⁴.

Омелян Плешкевич керував хором з перервами з 1937 до 1961 року і був «...душею та натхненником хору “Сурма” і в Україні, і на еміграції»³⁵. Його багаторічна праця з колективом не тільки забезпечила його стабільність, а й розвиток і збереження в складних умовах еміграції.

Анатолій Лобачевський писав, що **Іван Трухлий** (1884–1975) належав до грона українських диригентів, що разом із М. Лисенком, О. Кошицем, М. Леонтовичем і К. Стеценком «...розвивали свою діяльність у періоді найпишнішого розквіту традиції “Київської Школи” хорového співу. Його особиста приязнь із О. Кошицем і К. Стеценком мала наслідком виміну творчих ідей, що дуже зблизила їх інтерпретацію української пісні в суто національному дусі і стилі»³⁶. Становлення І. Трухлого як диригента відбувалося під впливом О. Кошиця у студентських хорах університету св. Володимира (як хориста) та Вищих жіночих курсів (як заступника диригента) в Києві, в Українській Республіканській Капелі (1919–1922, як члена хору та скарбника), з якою об’їздив всю Європу. Диригентський досвід І. Трухлий здобував як керівник і засновник українських хорів в Карпатській Україні (1922–1938), Словаччині

³⁴ Ферендович М. Невідомий мистець – диригент Іван Охримович. *Rzeszowskie zeszyty naukowe=Львівсько-Ряшівські наукові зошити*. Rzeszow: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2016. Вип. 3. С. 77–78.

³⁵ Литвинишин О. Хор «Сурма» – колись і сьогодні 1927–2000. *Ювілейні святкування з нагоди 50-ліття Хору «Сурма» в Чикаго 1949–1999*. Пропамятна книжка. 13 травня 2000. Концерт-банкет. Chicago, Український Культурний Осередок 1991. С. 9. *Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний*.

³⁶ Лобачевський А. Цінне культурне надбання. *Овід*. Чикаго, 1958. Ч. 5 (94). С. 26.

(Братислава, 1940–1945), Німеччині (Мюнхен, Авгсбург, 1945–1950)³⁷.

Відгуки музикантів і музикознавців на виступи хору «Сурма» під керівництвом І. Трухлого та його платівки були «...наскрізь прихильні та стверджують видатний мистецький успіх сеньйора українських диригентів»³⁸. Слухачі, які можливо і не розумілися на тонкощах техніки хорового співу, підсвідомо відчували «...досвідчену руку диригента, що досконало володіє засобами викликання глибоких духових переживань. При тім проф. Трухлий не старається підкреслено демонструвати слухачеві свої досягнення в формально-технічній сторінці хорового співу: вони в нього лише засіб до мети, а не мета для самої себе, і ніколи не переходять у своерідну музичну акробатику, що часом дивує слухача, але ніколи не зворушує його»³⁹. Тут спостерігається наслідування О. Кошиця, диригентська техніка котрого теж була виразно-лаконічною і не демонстративною. Щодо інтерпретації творів, І. Трухлий дуже делікатно підходив до цієї складової хорового виконавства, проникливо розкривав їх зміст і притаманний авторам стиль. Тому щирість і правдивість хорової майстерності диригента знаходила відгук у слухачів.

Роман Андрушко (1928–2018) музичну освіту здобував у Вищому музичному інституті ім. М. Лисенка у Львові (клас скрипки у Юрія Криха, 1942–1944), продовжував в Німеччині в Українському Вільному Університеті, навчався в Чиказькому музичному коледжі при Університеті Рузвельта (1952–1957), де отримав диплом бакалавра (спеціальність «музична педагогіка», 1957). Він працював контрабасистом у Чиказькому симфонічному оркестрі, у симфонічному оркестрі м. Далласа (1958–1961), Чиказькій ліричній опері (1963–1967), в оркестрі балету м. Сан-Франциско, з яким їздив у турне Америкою. Від 1949 року Р. Андрушко був членом «Сурми», а від 1985-го – його диригентом⁴⁰. Під його керівництвом хор став

³⁷ Ukrainians in North America. A Biographical Directory of Noteworthy Men and Women of Ukrainian Origin in the United States and Canada / editor Dmytro M. Shtohryn. Champaign, Illinois: Association for the Advancement of Ukrainian Studies, 1975. P. 396–397. *Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний.*

³⁸ Лобачевский А. Цінне культурне надбання. *Овид*. Чикаго, 1958. Ч. 5 (94). С. 26.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Хор «Сурма». 2–29.92 Ювілейний банкет. 1927 – Львів – Регенсбург – Шикаго – 1991. 40-ліття хору «Сурма». Програма. Chicago, 1991. 48 с. *Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний*; Ювілейні святкування з нагоди 50-ліття Хору «Сурма» в Чикаго 1949–1999. Пропам'ятна книжка. 13 травня 2000. Концерт-банкет. Chicago, Український Культурний Осередок 1991. С. 19. *Архів Українського національного*

ядром мішаного хору «Тисячоліття», який 1988-го року виступав із симфонічним оркестром на честь святкування 1000-річчя Хрещення Руси-України, а після цього до 2003-го року брав участь у національних українських святах. Музична освіта та досвід Р. Андрушка забезпечили високий професійний рівень хору.

ВИСНОВКИ

В результаті проведеного дослідження встановлено, що творча діяльність українського чоловічого хору «Сурма» тривала майже 90 років в умовах панської Польщі і німецької окупації у Львові, в еміграції – у повоєнній Німеччині і США, що є насправді творчим феноменом. Основним завданням колективу впродовж цього періоду було збереження традицій хорового виконавства, сформованих в Україні, пропагування кращих творів українських композиторів, народних пісень і церковної музики. Весь час своєї історії хор не мав ніякої державної підтримки від урядів країн, де він працював. Діяльність колективу забезпечувалася тільки ініціативою його членів хору, диригентів та української громади.

Основною формою презентації хору була участь у концертах – сольних і зібраних, які мали виразне патріотичне спрямування. Якщо значний період своєї діяльності хор виконував, як правило, хорові мініатюри і твори малої форми (а саррелла та в супроводі фортепіано), то в 1990-ті роки йому стали підвладними оперні сцени, кантати і твори великої форми у супроводі симфонічного оркестру. Це надало хору рис професіональності.

Ще однією формою самопрезентації був запис грамплатівок, які друкувалися великим тиражем і були доступними для прихильників хорового співу не тільки в США, а й інших країнах «вільного світу».

Еволюція керівництва колективом охарактеризована шляхом від аматорства до професіоналізму. Якщо перший керівник хору Іван Охримович не мав спеціальної музичної підготовки і освіти, то Роман Андрушко багато років здобував музичну освіту у Вищому музичному інституті ім. М. Лисенка у Львові, Українському Вільному Університеті у Мюнхені, Чиказькому музичному коледжі при Університеті Рувельта, що засвідчує бажання диригента вдосконалюватися.

музею в Чикаго. Фонд не описаний; Ukrainians in North America. A Biographical Directory of Noteworthy Men and Women of Ukrainian Origin in the United States and Canada / editor Dmytro M. Shtohryn. Champaign, Illinois: Association for the Advancement of Ukrainian Studies, 1975. Р. 3. Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний.

Творча діяльність чоловічого хору «Сурма» не тільки була прикладом для тогочасної діаспори, а й для нинішньої, викликаної активною фазою російсько-української війни. Беручи активну участь у хоровому виконавстві за кордоном, наші співвітчизники не тільки зберігають самоідентичність, а й утверджують українську культуру у світі.

АНОТАЦІЯ

Проблематика дослідження полягає у ретроспективі творчої діяльності чоловічого хору «Сурма», який розпочав свою діяльність у Львові в 1927 році, а продовжував її в еміграції впродовж ХХ і до початку ХХІ століття. Встановлено, що цей український хоровий колектив, працюючи в умовах панської Польщі і німецької окупації у Львові, в еміграції – у повоєнній Німеччині і США, сповідував ідею збереження традицій хорового виконавства, сформованих в Україні, пропагування кращих творів українських композиторів, народних пісень і церковної музики. Основними формами презентації хору була участь у концертах – сольних і зібраних, які мали виразне патріотичне спрямування та запис грамплатівок, які друкувалися великим тиражем і були доступними для прихильників хорового співу не тільки в США, а й інших країнах «вільного світу». У своєму розвитку хор та його керівники-диригенти пройшли творчу еволюцію від аматорства до професійності. Творча діяльність чоловічого хору «Сурма» є прикладом для нинішньої діаспори, викликаної активною фазою російсько-української війни. Беручи активну участь у хоровому виконавстві за кордоном, наші співвітчизники не тільки зберігають самоідентичність, а й утверджують українську культуру у світі.

Література

1. Барвінський В. Посвячення пам'ятника о. Вікторові Матюкові. *Українська музика*. Львів, 1938. Ч. 1. С. 13.
2. Колядки та щедрівки України зі збірки професора Івана Трухлого / редактор і видавець Василь Трухлий. Chicago: Belfry Publication, 2009. 112 с. *Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний*.
3. Концерт та прийняття на пошану Преосвященного КИР Ярослава Габра. 17 грудня 1961 р. Програма. 2 с. *Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний*.
4. Кооперативне свято. Програма. 3 квітня 1955 р. Чикаго. *Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний*.

5. Кульчицька М. Концерт літургійної музики з виступом відомого співака. URL: <https://www.chasipodii.net/article/46/>

6. Литвинишин О. Хор «Сурма» – колись і сьогодні 1927–2000. *Ювілейні святкування з нагоди 50-ліття Хору «Сурма» в Чикаго 1949–1999*. Пропам'ятна книжка. 13 травня 2000. Концерт-банкет. Chicago, Український Культурний Осередок 1991. С. 3–9. *Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний.*

7. Літургія : збірка професора Івана Трухлого / ред. і видавець д-р Василь Трухлий = Liturgical hymns : from the collection of professor Ivan Truchly / Dr. Vasil Truchly, editor. Чикаго, 2004. 572 с. (спільно з Фундацією Катерина Трухла-Здорик). *Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний.*

8. Лобачевский А. Цінне культурне надбання. *Овид*. Чикаго, 1958. Ч. 5 (94). С. 25–27.

9. Людкевич С. Концерт співацького товариства «Сурма». *Людкевич С. Дослідження. Статті. Рецензії. Виступи* / упор., ред., перекл. і прим. З. Штундер. Львів, Т. II, 2000. С. 528–530.

10. О. Нижанківський. Бог ся рождає. Хор «Сурма», Львів, 1930-ті, дир. – Іван Охримович. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Tub1IfUy9zM>

11. Плешкевич О. (зібрав) Дві Служби Божі на міш. хор. Б. м.: Літогр. вид. 1947. 32 с. *Архів І. Соневицького. Інститут церковної музики Українського католицького університету. Львів*. URL: <https://icm.ucu.edu.ua/arhiv/sonevytskogo/>

12. Програма святкувань закінчення Франківського ювілейного 1956 року. Академія «Поклін Франкові». 29 грудня 1956 р. Товариська стріча. 30 грудня 1956 р. Чикаго. 2 с. *Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний.*

13. Регенсбург: статті – спогади – документи: до історії української еміграції в Німеччині після Другої світової війни. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1985. 684 с.

14. Святочна академія в 10 роковини смерти великого митрополита Андрея Шептицького. 28 листопада 1954 р. Програма. Чикаго. 2 с. *Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний.*

15. Святочна академія 1 листопада. Програма. Чикаго. 31 жовтня 1954 р. 1 с. *Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний.*

16. Святочний вечір-академія присвячений 12-м роковинам УПА та 10-м роковинам УГВР. 11 грудня 1954 р. Чикаго. Програма. 4 с. *Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний.*

17. Українці в Чикаго й Ілліной. В тисячоліття Хрещення України: зб.-довідник / ред. і упоряд. Дарія Маркусь. Чикаго, 1989. 395 с. *Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний.*

18. Утриско О. Чоловічий хор «Сурма» у Львові в 1930/31 і наступні роки. *Екран: український журнал для молоді і старших.* Чикаго (США), 1973. Ч. 67–68. С. 13. *Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний.*

19. Ферендович М. Невідомий мистець – диригент Іван Охримович. *Rzeszowskie zeszyty naukowe=Львівсько-Ряшівські наукові зошити.* Rzeszow: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2016. Вип. 3. С. 73–79.

20. Хор «Сурма». 2–29.92 Ювілейний банкет. 1927 – Львів – Регенсбург – Шикаго – 1991. 40-ліття хору «Сурма». Програма. Chicago, 1991. 48 с. *Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний.*

21. Ювілейні святкування з нагоди 50-ліття Хору «Сурма» в Чикаго 1949–1999. Пропам'ятна книжка. 13 травня 2000. Концерт-банкет. Chicago, Український Культурний Осередок 1991. 62 с. *Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний.*

22. Ivan Truchly. Вінчання. 14 с. *The Ukrainian Church Music Archive.* URL: <https://ukrainianchurchmusicarchive.com/choir-directors/t/truchly-ivan/>

23. Ukrainian Christmas Songs. Ivan Truchly. Ukrainian Choir Surma of Chicago. Vinyl, LP, Stereo. Chicago: «KYSS Recording». *Архів Українського національного музею в Чикаго.* № 379. Album ID Number R09 – 1377.

24. Ukrainians in North America. A Biographical Directory of Noteworthy Men and Wonen of Ukrainian Origin in the United States and Canada / editor Dmytro M. Shtohryn. Champaign, Illinois: Association for the Advancement of Ukrainian Studies, 1975. 424 p. *Архів Українського національного музею в Чикаго. Фонд не описаний.*

Information about the author:

Karas Hanna Vasylyvna,

Doctor of Art,

Professor at the Department of Music Education
and Conducting Methods

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
57, Shevchenko Str., Ivano-Frankivsk, 76018, Ukraine